

AHMET HAMDİ AKSEKİ’NİN AHLÂK FELSEFESİNDE ERDEM- MUTLULUK İLİŞKİSİ*

Nejdet DURAK**

Öz

Akseki'nin İslâm Dini ve Ahlâk Dersleri adlı eserleri başta olmak üzere yazdığı pek çok eserinde ahlâk konusuna özel bir yer vermiş ve ahlâk felsefesi, İslâm ahlâkının esasları, erdemler ve erdemsizlikler, Peygamber ahlâkı, ahlâkın kaynağının mahiyeti, din-ahlâk ilişkisi, mutluluk gibi konular ve kavramlar ayrıntılı olarak incelenmiştir. Ahmet Hamdi Akseki klasik İslam felsefesini ve filozoflarını yakından tanıyan bir düşünürdür. Batıda ortaya çıkmış filozofları ve felsefî ahlâk görüşlerini yakından tanımakta; bunları İslam ahlâk felsefesi ile karşılaştırmakta ve eleştirmektedir.

Düşünürümüze göre insan bir ahlâk varlığıdır ve ahlâk, insan olmanın temel vasfıdır. İnsan bu yönüyle kendisini kuşatan maddi ilişkilerin ötesinde iyi ve kötüyü ayırt edecek idrak seviyesine sahiptir. Ayrıca temyiz gücü ile bütün hareket ve davranışlarına hâkim olan bir ahlâk kanununu yansıtır. Akseki ahlâkî ilkelere temel dayanağının din olduğunu belirtir. Her dinin, temel ve esas hükümlerinden birisi, ahlâkî kaideleri teşkil etmesidir. Ahlâk dinden meydana gelmiştir. Onun bu konudaki temel yaklaşımı İslam ahlâkının dinî veçhesini vurgulamaktır. Akseki insanların gerçek manada mutluluğu ancak ahlâkî ilkelere, erdemlere uygun bir hayat sürdürmekle kazanacağını savunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ahmet Hamdi Akseki, Mutluluk, Erdem, Ahlâk, Ahlâk Felsefesi

RELATIONSHIP BETWEEN VIRTUE AND HAPPINESS IN THE MORAL PHILOSOPHY OF AHMET HAMDİ AKSEKİ

Abstract

Ahmet Hamdi Akseki has given a special place on the subject of ethics in his many works including the works of “Islamic Religion” and “Moral Lessons”.

* Bu çalışma, 8-9 Kasım 2013 tarihinde Antalya’da düzenlenen “Ahmet Hamdi Akseki Sempozyumu”nda sunulan bildiri metninin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir.

** Doç.Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Isparta, nejdetdurak@sdu.edu.tr

In these works, the subjects such as moral philosophy and ethics, Islamic principles of morality, virtue and virtueless, religion and morality, moral of the Prophet, religion and moral relations, happiness and similar concepts and issues are discussed in detail. Ahmet Hamdi Akseki is a thinker who knows very closely the classic philosophy of Islam and Muslim philosophers very well. He also has the knowledge of Western philosophers, schools of philosophy, and morality views of the philosophers in the West. He is an important moral thinker who can compare with the moral values of Islam with those of Western views.

According to our thinker, human beings are morally created beings and morality is the prime necessity for being human beings. As the owner of the human mind, human beings can distinguish the differences between good and evil, and he can show the moral laws of human action and behavior. Akseki refers that the main source of the moral principles is the religion. Every religion has its own code of ethics. According to this approach, morality comes from religion. His understanding of the basic moral values and origin of morality is that of the religion of Islam. He argues that human beings can real happiness just by enjoy people only by following moral principles and maintaining a life of suitable to virtues.

Keywords: Ahmet Hamdi Akseki, Happiness, Virtue, Moral, Ethics

Giriş

Ahmet Hamdi Akseki klasik anlamda bir filozof olmamakla birlikte felsefeyi iyi bilen, ilim ve hikmet sahibi bir düşünürdür. Kendi döneminin şartları içerisinde iyi bir felsefe eğitimi görmüş, döneminin bütün belli başlı felsefe ekollerini tanımıştır.¹ Ahmet Hamdi Akseki 1924 yılında Diyanet İşleri Başkanlığının ilk kitabı olarak yayınlanan *Ahlâk Dersleri* kitabında mensubu olduğu kültür ile yoğrulmuş bir zihnin ahlâkı nasıl ele alıp, değerlendirdiğinin somut bir örneğini sunmaktadır. Bu bakış açısı Osmanlı son dönemi içerisinde yetişmiş bir Cumhuriyet aydını kuşağının geniş düşünce ufkunu, felsefî düşünce ile dinî düşünce arasında kurulan münasebeti; kendi kültürel geleneklerinden kopmadan gerçekleştirilen bütüncül epistemolojik tutumu yansıtmaktadır. Bu bütüncül yaklaşım daha sonraki dönemlerde maalesef sağlanamamıştır. Aksine kültür alanında; birleşme, sentez, birliktelik yerine ayrışma ortaya çıkmıştır.²

Akseki, *Ahlâk Dersleri* ve *İslam Dini* gibi eserlerinde, başta Gazâlî (öl. 1111) ve İbn Sînâ (öl. 1037) olmak üzere İslam düşünürlerinin görüşlerine yer

¹ Hüseyin Aydın, "Ahmet Hamdi Akseki'nin Felsefe İlgisinin Boyutları", *Ahmet Hamdi Akseki Sempozyum Kitabı*, Yayına Hazırlayanlar Hüseyin Arslan-Mehmet Erdoğan, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2004, ss.17-19, s. 18.

² Mehmet S. Aydın, "Ahmet Hamdi Akseki'nin Ahlâk Felsefesi", *Ahmet Hamdi Akseki Sempozyum Kitabı*, Yayına Hazırlayanlar Hüseyin Arslan-Mehmet Erdoğan, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2004, ss. 21-30, s. 22.

verirken, bunun yanı sıra, Batı dünyasından Immanuel Kant (1724-1804), Arthur Schopenhauer (öl. 1860), Herbert Spencer (1820-1903), Friedrich Schelling (öl. 1854), Jean Jacques Rousseau (1712-1778), Max Müller (1823-1900), Voltaire (öl. 1778) vb ünlü düşünürlerin eserlerine de başvurmuştur. Bunlardan bir kısmını takdir edip, “şu sözleri ne kadar mühim”³ ifadesiyle alıntılar yaparken, bir kısmını da, mesela Batı Aydınlanma düşüncesinin önde gelen isimlerinden biri olan ve Osmanlı dünyasında pozitivizm hareketini derinden etkileyen deist düşünür Voltaire için “garazkâr sapkınlık”⁴ ifadesine yer vermektedir. Üstelik bu değerlendirmeler sadece Ahlâk Dersleri’nde değil, İslam Dini’nde de yer almaktadır. Bu olgu; bugün en çok ihtiyaç duyduğumuz, Doğu ve Batı hikmetini taklitten uzak bir değerlendirmesini yapabilen bir zihnin göstergesidir.

Akseki'nin ahlâk felsefesi konusundaki görüşleri ağırlıklı olarak Ahlâk Dersleri kitabında yer almaktadır. İlk baskısı 1924 yılında yapılan Ahlâk Dersleri, *Mekteb-i Bahriye-i Şâhâne* öğrencilerine yönelik hazırlanan bir ders kitabıdır. Her konunun sonunda, ele alınan konuların bir özetine yer verilmiştir. Ahlâk ilminin ve felsefesinin en kapsamlı eserlerinden biri olan bu kitap, Ahmet Hamdi Akseki'nin de en derli toplu çalışmalarından biridir.⁵ Ali Arslan Aydın tarafından sadeleştirilerek Ahlâk İlmi ve İslam Ahlâkı adıyla yeniden yayınlanmıştır.

A- A.H. Akseki'nin Ahlâk Anlayışı

Ahlâk, insanın fitratındaki erdemsizliklerden (reziletlerden) kurtulması, iyilik ve erdemlerle kemale erdirilmesi ve böylelikle insanlar arasındaki ilişkilerin barış içinde sürmesi için ilahi inayet ve deneyimlere dayalı olarak oluşturulmuş insanların ve vicdanların çoğunluğunun değerini kabul ettiği düşünsel ve duysal huylar, davranışlar, eylemler ve bunların gerçekleşmesine yönelik normlar ve ilkelerdir.⁶ İslam Ahlâkının ilk ana kaynağı ve temeli Kur'an ve Sünnettir. Kur'an-ı kerim, bütün dini hükümlerin dayandığı bir kaynak olduğu gibi ahlâki hüküm ve kanunlarında çıkarıldığı bir kaynak durumundadır. “...bu ahlâk, başka hiçbir sistemde olmayan, sertlik içinde yumuşaklığı, istikrar içinde terakkiyi, vahdet içinde çeşitliliği bir araya getirmiştir. Kur'an, hem nazari ahlâka ait temel ilkeleri ortaya koymuş, hem de o zamana kadar hiçbir sistemin başaramadığı bir genişlik içinde ameli ahlâka ait bütün kuralları göstermiş ve en sağlam nazari ahlâk ilkelerini ortaya koymuştur.”⁷ “İslam etiğinin ya da İslam ahlâk felsefesinin içeriği ise Kur'an ve Sünnetle birlikte Platon ve Aristoteles gibi antikçağ ahlâk

³ Ahmet Hamdi Akseki, *Ahlâk İlmi ve İslam Ahlâkı*, Nur Yayınları, 3. Baskı, Ankara 1979, s. 8.

⁴ Akseki, *a.g.e.*, s. 10.

⁵ Ahmet Hamdi Akseki, *Ahlak Dersleri*, Öğüd Matbaası, Ankara 1340-1342.

⁶ Cafer Sadık Yaran, *İslam Ahlak Felsefesine Giriş*, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul 2011, s. 13.

⁷ Hüsamettin Erdem, *Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlak*, Konya 1996, s. 19.

filozoflarının eserlerinin etkilerini de taşır.”⁸ Dolayısıyla İslam ahlak felsefesinin oluşumunda bu zengin birikimin büyük etkisi bulunmaktadır.

Akseki, ahlâk ilmini insanın mutluluğu gerçek mahiyetini öğrendiği bir vazife ilmi olarak tanımlamaktadır. Bu ilim insanın iyi ve kötü, erdem ve erdemsizlik gibi alışkanlık ve eylemlerini incelemektedir. Ahlâk ilmi'nin konusunu: “*Fertlerin âdet ve muamelenin; hak ve vazife, iyilik ve kötülük, fazilet ve rezîlet fikirleri ile münasebetlerini incelemek*” oluşturmaktadır.⁹

Akseki'nin bütün eserlerinde öne çıkardığı temel yaklaşım İslam dininin bir ahlâk dini olmasıdır. Din ve ahlâk arasında çok sıkı bir bağ kuran Akseki, akîde ve imanın kuvvetli olduğu zaman ahlâki erdemlerin gelişip yerleşeceğini, kalplerde imanın gevşediği dönemlerde ise erdemsizliklerin öne çıkacağını belirtmektedir.¹⁰ Akseki'ye göre “...*insan hayatını tanzim eden muamelelerin usul ve kanunlarını insanlara ilk defa öğreten din olduğu gibi, ahlâki kanunları ve İnsanı vecibeleri öğreten de yine dindir. İnsanlık bunları İlâhi vahiy ile öğrenmiştir.*”¹¹ Bu bağlamda Akseki, ahlâkın haz, fayda, duygu ile vazife esasları üzerine temellendirilemeyeceğini, bu esaslar ile temellendirilen ahlâk görüşlerinin de insanlık için sağlam bir dayanak olamayacağını belirtir.¹²

Düşünürümüz, dini temeli olmayan ahlâki kuralların insanlar üzerinde yaptırım gücünün olamayacağını ifade eder. Dinden ayrı medenî bir ahlâk fikrine karşı çıkan Akseki'ye göre, İslâm dini bir ahlâk dini olarak, güçlü bir felsefi öğretinin kabul edebileceği temel ahlâki ilkelerin tamamını içermektedir. Akseki'ye göre: “*Ahlâkın dinden ayrı olduğunu ve bizde de ayrı olması lâzım geldiğini mutlak surette iddia etmek, İslâm'ın esasını bilmekten başka bir şeyle izah edilemez.*”¹³ Ahlâk Dersleri kitabının yazılış amacını bu anlayış oluşturmaktadır.

Ahlâkın kaynağı konusunda düşünce tarihinde birçok farklı nazariyeler ortaya atıldığını vurgulayan Akseki, insanın var olduğu günden beri iyi, kötü, erdem ve erdemsizlik mefhumuna dair insanlar arasında mutlaka bir değer hükmünün bulunduğunu belirtmektedir. Bu açıdan erdem ve erdemsizlik hissi insanlık tarihi kadar eskidir. İnsan, var olduğu günden itibaren, maddenin ötesinde bir takım hakikatler olduğunu anlamış, fiiller ve eşya arasındaki iyi ve kötüyü,

⁸ Yaran, *a.g.e.*, s. 14.

⁹ Akseki, *a.g.e.*, s. 34-35.

¹⁰ Akseki, *a.g.e.*, s. 20.

¹¹ Akseki, *a.g.e.*, s. 19.

¹² Hüseyin Karaman, “Ahmet Hamdi Akseki ve Ömer Nasuhi Bilmen'e Göre Ahlâkın Temellendirilmesi Problemi”, *EKEV Akedemi Dergisi*, Yıl: 10, S. 28, Yaz 2006, ss. 81-98, s. 91.

¹³ Akseki, *a.g.e.*, s. 20.

güzel ve çirkini kendi idrak seviyesine göre ayırt etmiş, bütün eylemlerine hâkim olacak bir ahlâk yasasının varlığını kabul etmiştir.¹⁴

İslam ahlâkı, İslam'ın diğer hükümleri gibi Kitap ve Sünnete dayanır. Bu yönüyle dini emirlerin ve ahlâki vazifelerin kaynağı aynıdır. Bu yaklaşım ahlâki vazifelerin aynı zamanda dini bir emir olmasını belirginleştirmektedir. Akseki, insanın ahlâki vazifelerini; Allaha ve peygambere karşı vazifeleri, insanın kendi şahsına karşı vazifeleri, insanın ailesine karşı vazifeleri, insanın memleketini ve milletine karşı vazifeleri, insanın bütün insanlara karşı vazifeleri olmak üzere beş ayrı kategori içersinde toplamaktadır.¹⁵

Ahlâk'ın tanımı konusunda İslam dünyasında filozoflar tarafından geliştirilen geleneksel anlayışı sürdüren Akseki'ye göre, ahlâk, hulk'un çoğuludur. Hulk, huy, tabiat, karakter anlamına gelmektedir. İnsanın nefsinde yerleşmiş ve kökleşmiş bu meleke sayesinde fiiller, üzerinde iyice düşünüp taşınmaya gerek olmaksızın kolaylıkla eylem alanına çıkmaktadır. Bu anlayış doğrultusunda nefiste yerleşmemiş, teemmül ve tefekkürle, düşünüp taşınarak ortaya çıkan fiil ve duyguları ahlâkın konusu içinde değerlendirmez. Bu husus ahlâkın konusu içersinde değerlendirilen eylemlerin kişide yerleşik bir karakter vasfını almış olmasını göstermesi açısından önem taşımaktadır. Akseki, bundan dolayı her aydın olarak nitelendirilen kişinin ahlâk ve erdem sahibi olarak tanımlanamayacağını belirtir: “İnsanın dehasını, zekâsını, ilmîni görüp de onun her yaptığıının, her söylediğinin iyi ve hayır olacağına hükmetmemeli ve onu fazilet sahibi diye kendimize rehber olarak kabul etmemeliyiz.”¹⁶ Ahlâk, özü itibarıyla, insan nefsinde yerleşmiş, kökleşmiş olan, sabit nefsanî melekelerden oluşmaktadır. Cömertlik, cesaret, iffet ve hayâ gibi erdemler bu türden melekelerle kazanılmaktadır. Bunlar gelip geçici birer hal olmayıp, birer melekedir. Buna göre, hulk ve ahlâk her şahsın kendine özgü olan nefsanî, sabit bir melekedir. Nefiste yerleşmemiş, henüz meleke haline gelmemiş olan bazı haller ahlâki bir erdem olarak tanımlanamazlar.

Akseki, insan ahlâkını iki kısma ayırmaktadır. Bunlardan birincisi olan fitrî ve tabii ahlâk, insanın yaratılışından taşıdığı dini ve ahlâki bir sorumluluğu gerektirmeyen -insanın öfkeli olması gibi- hasletler ve kuvvetlerdir. İnsanın mesuliyeti bu kuvvetlere uyararak yapılan eylemlerden dolaydır. İkincisi kazanılmış ahlâk (ahlâk-ı müktesebe) olarak adlandırılan terbiye ve eğitim ile nefsanî melekelerin şekillenmesidir.¹⁷ “Ahlâkî faziletler veya reziletler adını verdiğimiz şeylerin esasları, yani onların meydana gelmesine sebep olan hassalar

¹⁴ Akseki, a.g.e., s. 19.

¹⁵ Ahmet Hamdi Akseki, *İslam Dini İtikat-İbadet-Ahlâk*, Gaye matbaası, Ankara tarihsiz, s. 223.

¹⁶ Akseki, *Ahlâk İlmi ve İslam Ahlâkı*, s. 29.

¹⁷ Akseki, a.g.e., s. 29-30.

*ve kuvvetler, insan tabiatında mevcuttur; gizlenmiştir. Ve bunların giderilmesi mümkün değildir. İnsan hayatta buldukça şehvet ve öfkelenme kuvvetlerinden kendisini kurtarması mümkün müdür? Tabii ki mümkün değildir. Fakat, öğretim ve eğitim ile bunları itidalli hale getirmek ve aklı selime teslim olmuş halde bulundurmaya elbette mümkündür ve her zaman görülmektedir.”*¹⁸ Görüldüğü üzere Akseki, ahlâkı nefsanî keyfiyetlerden, ruhi hallerden meydana gelen bir meleke olarak tanımlamaktadır. Âdetler insanın bedeni hareketlerinin tekrarlanması ile elde edildiği için huluk ve adetler aynı şey değildir. Bundan dolayı ahlâki kurallar bütün insanlar için aynı kalmasına rağmen, âdetler farklılık göstermektedir.¹⁹ Düşünürümüz bunları ahlâk ilmi içersinde değerlendirmez.

Akseki, kendisinden önceki pek çok İslâm düşünürü gibi ahlâk ilmi ile tıp arasında bir benzerlik kurup bu konuda açıklamalara yer vermektedir. Bu yaklaşıma göre, ahlâk ilmi insan nefsinden bahseden bir ilimdir ve beden için olduğu gibi, ruh için de hastalık ve sağlık söz konusudur. Bedenin sağlığı; bütün faaliyetleriyle mükemmel şekilde işlemesidir. Buna mukabil, ruhun sağlıklı olması da, gerek ruhi güçlere gerekse ahlâki yapıya ait işleyişin daima iyi ve güzel davranışlarla sonuçlanacak şekilde olmasıdır. Ruhun hastalığı ise bunun tam tersidir. Buna göre, gerek ruhun güçlerinde gerekse ruhta kökleşmiş ahlâki yapıda bir dengesizlik, düzensizlik, aşırılık varsa ruh hasta demektir. Tıp sayesinde bedenin sıhhatini korumak ve sağlıklı bir hayat sürdürmek nasıl mümkünse, ahlâk ilmiyle de insan nefsinin kötü huylarını gidermek ve iyi ahlâk sahibi olmak da mümkündür. Düşünürümüze göre bu ancak ruhun iradi kuvvetlerinin terbiyesi, iyi ahlâk ve erdemlerin kazandırılması ile mümkün olacaktır.²⁰ Bu olgu, aynı zamanda ahlâki eğitimin de amacını oluşturmaktadır.

Akseki’ye göre, ahlâki erdemlerin insanlara kazandırılması ve korunması için sahih bilginin yanı sıra, erdemleri egzersizlerle ruhta alışkanlık haline getirmek zarureti bulunmaktadır.²¹ Bu yaklaşıma göre ruh; fitrî olarak yetkinlik kazanmaya meyillidir. Bundan dolayı insan bu doğrultuda alıştırmalarda bulunmalı, sürekli olarak nefesine güzel fiilleri yüklemeli, bunlara yönelmeli ve nefsinin ihmali ve tembelliğe alıştırmamalıdır. Düşünürümüze göre bu konuda gösterilecek ihmali, manevi ve ruhi hastalıklardan olan erdemsizliklere ve kötülüklerin alışkanlık haline dönüşmesine neden olur.

Akseki ahlâk anlayışında geleneksel yaklaşıma uygun olarak nefse özel bir önem vermiştir. Kişinin ahlâki yetkinliğe ulaşabilmesi için nefsinin ve onun kuvvetlerini iyi bilmesi gerekir. Ancak bu sayede kişi, nefsinin ve onun kuvvetlerini tanıyıp kontrol edebilir. Böylelikle varsa nefsanî olumsuzlukların

¹⁸ Akseki, *a.g.e.*, s. 33.

¹⁹ Akseki, *a.g.e.*, s. 30.

²⁰ Akseki, *a.g.e.*, s. 191.

²¹ Akseki, *a.g.e.*, s. 192.

üstesinden gelip, hastalıklarını tedavi ederek olumlu ahlâki davranışları kazanacak ve en yüksek mutluluğa ulaşabilecektir. İslâm ahlâk düşüncesinde insan, mücerret nefis ve beden birleşmesinden müteşekkil bir varlık olarak tanımlanmıştır. İnsan bir yönüyle yaratılmışlar arasındaki en üstün ve en mükemmel varlıktır. Fakat bu mükemmellik yine insan eliyle bozulabilmektedir. İnsan fitraten bazı temayüllerle dünyaya gelmektedir. Bu yaklaşıma göre, insanın nefis ve bedenden müteşekkil bir varlık olması onun kemalini gölgelemektedir. Bundan dolayı insanın dünya olgularına karşı dikkatli ve ihtiyatlı yaklaşması önerilmiştir. “*Nefse/hevaya egemen olmak*” anlayışı ahlâk tarihinde geniş yer bulmuştur.

Akseki'ye göre itidal prensibi, bu ruh güçlerinin aşırılıklarına mukabil konmuş temel ahlâki ölçüttür. Gerek ifrat, gerekse tefrit birer aşırılık olarak itidalin tam zıddıdır. Bu iki aşırılığı dengeye çekmek, ruhun itidalli davranışla yönelmesi ile mümkün olacaktır. Ahlâk ilmi bu yönüyle fiillerimizin nerede, ne zaman, ne için, neyle ve nasıl itidalden saptığını incelemeyi içermektedir.²² Kişinin ahlâkî yetkinliğe ulaşabilmesi nefsi ve onun kuvvetlerini tanımasını zaruri kılmaktadır. Ancak bu sayede insan, nefisini ve kuvvetlerini tanıyıp kontrol edebilecek, varsa manevi hastalıklarını tedavi ederek istenilen ahlâki davranışlara ve en yüksek mutluluğa ulaşabilecektir. Düşünürümüze göre “*İslâm dini; hiçbir hissin, hiçbir meylin yok edilmesini emretmemekte, ancak bütün hayatın, bütün temayüllerin mutedil ve ölçülü olmasına, ifrat ve tefritten uzak kalmasına çalışır.*”²³ İnsanların erdemli veya erdemsiz olarak tanımlanmasında itidal prensibi anahtar kavram olarak tanımlanmaktadır.

Yukarıda işaret edildiği gibi bir davranışın huy, karakter sayılabilmesi için insanda yerleşmiş olması, çabuk kaybolmaması ve sabit olması gerekliydi. Ayrıca bu davranışın herhangi bir zorlama olmadan, kolaylıkla fiil alanına çıkması gerekmektedir. Akseki, ilk defa Platon'un eserlerinde ana ilkelerini bulduğumuz ve İslam düşünürlerinin geliştirdiği psikoloji anlayışını, ruhi kuvvetlerin üç ana başlıkta incelenmesi anlayışını sürdürmektedir. Bu yaklaşım doğrultusunda ruhî kuvvetler aşağıda yer alan üç kısım içerisinde mütalaa edilmektedir:²⁴

- 1- Aklî kuvvetler (Kuvve-i akliyye/kuvve-ilmiyye)
- 2- Gazap (öfke) kuvveti (Kuvve-i gazabiyye)
- 3- Şehvî kuvvetler (Kuvve-i şehviyye)

Düşünürümüze göre bu güçlerden meydana gelen fiiller sahih akla uygun, güzel bir yönde ve itidalli ise bu türden huylar erdem, itidalden uzaklaşarak, ifrat

²² Akseki, *İslam Dini*, s. 228; 194.

²³ Akseki, *Ahlâk İlmi ve İslam Ahlâkı*, s. 194.

²⁴ Akseki, *a.g.e.*, s. 195.

veya tefrit noktasında yer alan fiillere meyledip, bu türden eylemlere kaynaklık ederlerse erdemsizlik olarak tanımlanmaktadır. İnsanda bulunan akıl ve temyiz kuvveti, öfke ve şehvi kuvvetlerden farklı olarak insanın zarardan kaçınması veya menfaat temin etmek yerine, onların üzerinde yer alan bir güç olarak doğru ve yanlış ayırt etmesini, mutedil eylemlerde bulunmasını sağlamaktadır. Akseki, bu kuvvetlerin ifrat, tefrit ve itidal noktalarını belirleyerek insanın erdem veya erdemsizliklerinin ortaya konulacağını ifade etmektedir. Bilindiği gibi hemen hemen bütün İslam filozofları dört temel erdemi kabul etmektedir. Bunlar; hikmet şecaat, iffet ve adalettir.

B- A.H. Akseki'nin Erdem Öğretisi

Erdem insanın iyilik yapmasını ve kötülükten uzak durmasını sağlayan ruhî yeteneklerini ifade için kullanılmaktadır. İnsan nefsinde yerleşik olan yatkınlıklar (meleke) sayesinde ortaya çıkan fiiller iyi olursa nefisten *erdemler* (faziletler), aksi halde *erdemsizlikler* (reziletler) olarak tanımlanan fiiller ortaya çıkmaktadır. Bu yaklaşım doğrultusunda bütün erdemler güzel fillerden ibarettir ve yerleşik yatkınlıklardır. Bu anlamda erdemli olmak ile ahlâklı olmak aynı şeydir. İslam ahlâkçuları *fezâil-i erbaa* veya *fezail-i asliye* olarak tanımladıkları, hikmet, iffet, şecaat ve adalet üzere dört temel erdem (fazilet) üzerinde durmaktadırlar. Her erdemin birisi ifrat (aşırı), diğeri tefrit (azlık) olmak üzere iki yönü bulunmaktadır ve bunlar erdemsizliği (rezileti) meydana getirmekte, ahlâka aykırı sayılmaktadır.

Akseki Ahlâk Dersleri'nde erdem ve erdemsizlik konusunu ayrıntılı olarak incelemektedir. Bu açıdan onun ahlâk öğretisinin temel konusunu erdem ve erdemsizlikler oluşturmakta, erdem ve erdemsizliklerin ayrımlarını ayrıntılı olarak ele almaktadır. Bu eserinde erdemlerin kazanılmasını, sürekliliğini, kaçınılması gereken durumları geleneksel ahlâk literatürü ışığında değerlendirmektedir. Akseki, erdemi şu şekilde tanımlamaktadır: "*Faziletler kendisi ile muttasıf olan iki vücûd arasında bir ahenk ve fark meydana getirmek şânından olan, ruhî seciye ve hasletlerdir. Reziletlere gelince; bunlar insanların nefislerine ârız olan bazı habis ve kötü fiillerdir ki; onlarla muttasıf olan şahıslar arasında fitne ve ayrılık husule getirmek şânındandır.*"²⁵ Bu tanıma göre kişinin güzel davranışları erdemleri, kötü davranışları da erdemsizlikleri/reziletleri oluşturmaktadır.

Bir halin erdem olması için onun nefiste iyice yerleşmiş olması gereklidir. Bu anlamda erdemli olmak ile ahlâklı olmak aynı şeydir. Bu açıdan eğer, nefisten utanmak ve gülmek gibi çabuk geçen ve kalıcı olmayan bir davranış meydana gelirse ona hâl, cömertlik ve cesurluk gibi yavaş kaybolan veya kalıcı bir davranış meydana gelirse bu da *meleke* olarak tanımlanmaktadır. Akseki, geleneksel erdem

²⁵ Akseki, *a.g.e.*, s. 192-193.

tasnifine uygun olarak hikmet, cesaret, iffet ve adalet olarak dört temel erdem olduğunu belirler. Bu dört erdem, ait oldukları güç itidal derecesidir. Bunların ifrat ve tefrit olmak üzere her iki tarafı ise erdemsizliktir.²⁶ Bu açıdan erdemler sonradan kazanılan yatkınlıklardır. Kazanılmış yatkınlıklar olmasından dolayı insanın bütün hayatları boyunca erdemlerin sürekliliği ve işlerliliğini gözetip korumak gerekir. İnsanlar bazı erdem ve erdemsizliklere yatkın olarak doğmalarına ve yatkın oldukları şeyleri kolaylıkla yapsalar da bu tabii yatkınlıklar insanda bir karakter ve alışkanlık haline dönüşmedikçe onlardan bir erdem veya erdemsizlik olarak söz edilemez. Bundan dolayı mutluluğa veya mutsuzluğa neden olan erdemli veya erdemsiz davranışlar sonradan kazanılan alışkanlıklar ve karakterlerdir.

İslâm ahlâk düşüncesinde adalet anlayışıyla her itidalin erdem, bunların ifrat ve tefritlerinin ise rezilet olması, Platon gibi Aristoteles'in öğretilerinin de etkili olduğunu, bu etkinin Akseki'ye kadar uzandığını söyleyebiliriz.²⁷ Gazâlî *İhyâ*'sında bu dördü tasnife benzer bir şekilde erdemleri ve erdemsizlikleri sınıflandırmakta; hikmet, iffet, cesaret ve adaletten oluşan dört ana erdeme yer vermektedir.²⁸

Akseki; bu dört temel erdemi sırasıyla ele alarak şu şekilde tanımlamaktadır.

1- Hikmet: İnsanın iyi ahlâk sahibi olması için temel erdemlerden biri olan hikmet, düşünme gücünün bir erdemidir. Hikmet, akıl kuvvetinin itidal ölçüsünde olmasıdır. Düşünme gücünün insanın nazarî ve amelî hikmet vasıtasıyla kemal ve saadeti kazanmasında çok büyük önemi vardır. "*Hikmet, ihtiyari fiillerin hepsinde kendisi ile sevap ve hatanın birbirinden ayrıldığı bir nefis halidir.*"²⁹ Buna göre, kişinin yetkinlik ve mutluluk derecelerini düşünce ve fikirleriyle kazanması için aklını kullanması gerekir. Bu doğrultuda insan nazarî gücünü düzeltir ve buradan itidal üzere eylemler meydana gelirse bu hikmet olarak tanımlanır. İnsanı mutluluğa götürecektir hikmet erdemi akıl ile ilişkilidir. Akıl gücü, insana özgü bir yeti olarak, gerçek mutluluğu bilmek ve ona yönelmek için temel unsurdur. Akıl gücünün diğer iki ruhî yetisi üzerinde etkili olup onları kontrolü altına alması ile insan ifrat ve tefritten uzak itidalli, orta, erdemli davranışlara yönelecektir. Bu bağlamda mutluluğu kazanmak ancak insanı

²⁶ Akseki, *a.g.e.*, s. 195.

²⁷ Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, Çev. Saffet Babür, Ayraç Yayınevi, Ankara 1997, II-1106b-10-35, 1107a-5,25.

²⁸ Gazâlî, *İhyâ Ulûmi'd-dîn*, Çev. Ahmed Serdaroglu, Bedir Yayınevi, İstanbul 1975, C. III, s. 127-128.

²⁹ Akseki, *Ahlâk İlmi ve İslam Ahlâkı*, s. 196.

ontolojik olarak belirleyen ruhî güçlerin akıl gücünün bildirdiği doğrultuda doğruya, hakka yönelmesiyle gerçekleşebilecektir.³⁰

2- Cesaret: Cesaret, öfke (gazap) gücünün terbiye edilip, düzeltilmesi ile mutedil fiillerle kazanılan bir erdemdir. Cesaret, korkaklık (Cebânet) ve atılganlık (aşırı öfke/tehevvür) arasındaki orta noktadır.³¹ Düşünürümüze göre, bunların her ikisi de kendisinden kaçınılması gereken ruhi hastalıklardır. “*Korkaklıkta utanç, cesaretle şeref vardır, insan korku ile kaderden kurtulamaz.*”³² Akseki’ye göre: “*Şecaat; ihtiyaç görülünce şiddet ve tehlikelere karşı yürümek hususunda kalbin yılmaması, ölümü küçümseyip, korkmamasıdır.*”³³ Cesaret; kalbin kuvveti, iradenin metaneti olarak tanımlanmaktadır. Akseki’nin ifadesiyle: “*Manevi kuvvetin başında hiç şüphe yok ki, ölümü hiçe sayacak kadar kuvvetli bir iman ve Allah’a bağlılık gelir. İşte şecaat ve cesaret dediğimiz yüksek fazilet de bundan doğar.*”³⁴ Düşünürümüze göre kişi hayatı boyunca karşı karşıya kaldığı maddi ve manevi güçlüklerle ve zorluklara ancak cesaret erdemi ile karşı koyabilir.³⁵ Akseki’ye göre: “*Nefsle mücadele ise gazap ve öfke kuvvetini, akıl ve hikmet dairesinde kullanmaktan ibaret bulunan bir cesarettir.*”³⁶ Yukarıda yer alan tasnifte ifade edildiği gibi, öfke (gazap) gücü, insanın temel ruhî güçlerinden birini oluşturmaktadır. Düşünürümüzün bu erdeme yönelik ifadelerinden anlaşılacağı üzere öfke gücünün itidali cesaret (şecaat) erdemi ortaya çıkarmaktadır. İnsan bu erdem ile korku ve elem gibi mutsuzluğa kaynaklık edecek olumsuzluklara düşmekten kurtulmaktadır. Bu ise ancak yukarıda yer alan ifadelerde açıkça vurgulandığı gibi istek ve iradenin akıl ve hikmet ile ilişkilendirilmesi ile mümkündür. Bu yönüyle cesaret erdemi bilgi ile eylemin birlikteliğini belirlemekte ve kişiyi erdemli eylemlere yöneltecek, insana mutluluğu kazandıracak bir melekenin adı olmaktadır. İnsan bu güç sayesinde kendisine mutluluk kazandıracak eylemlere yönelmektedir. Akseki, özellikle iktidar mevkiinde bulunan devlet adamları ile asker ve komutanların bu erdeme sahip olmasının zaruretini vurgular. Cesaret aynı zamanda peygamberlerin en büyük vasıflarındandır.

3- İffet: İnsan, şehvi kuvvetini düzeltip terbiye eder ve bunun neticesinde dinin çizdiği sınıra çıkmayan mutedil fiiller meydana gelirse bu huy iffet olarak tanımlanır. Akseki’ye göre: “*İffet nefsin meşru olmayan*

³⁰ Hüsameddin Erdem, *Ahlâk Felsefesi*, Hü-Er Yayınları, 2. Baskı, Konya 2003, s. 64-65.

³¹ Ahmet Hamdi Akseki, *Askere Din Kitabı*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Beşinci Baskı, Ankara 1982, s. 225; Akseki, *Ahlâk İlmi ve İslam Ahlâkı*, s. 209.

³² Akseki, *Ahlâk İlmi ve İslam Ahlâkı*, s. 209.

³³ Akseki, *a.g.e.*, s. 208.

³⁴ Akseki, *a.g.e.*, s. 224.

³⁵ Akseki, *Askere Din Kitabı*, s. 225.

³⁶ Akseki, *Ahlâk İlmi ve İslam Ahlâkı*, s. 197.

arzularına uymamaktır."³⁷ Ahlâkî erdemlerin en önemlilerinden birini iffet erdemi oluşturmaktadır. İffet, insanın yemek, içmek, gibi duyuşsal arzulara ve nefsanî isteklere düşkünlük göstermemesi, her çeşit lezzetde israf ve kısıntıdan sakınmasının itidal üzere olmasıdır. İffet erdemi insanın üç temel ruhî gücünden ikincisinin, dinin ve aklın bildirdiği itidal, orta halinden ortaya çıkmaktadır. Bu güç insanın hayatını sürdürmesi için zaruri olan yeme-içme gibi ihtiyaçlarını gidermesi için zaruridir. Fakat bu gücün akıl gücünün etkisinden çıkması, maddî ilgi ve isteklere yönelmesiyle mutsuzluğun kaynağını da oluşturabilmektedir.³⁸ İffetin eksikliği (ifratı) insanı mutsuzluğa sürükleyecek olan hazlara düşkünlüğü doğuracaktır. Akseki, özellikle eğitim gören gençlerin iffet sahibi olmasına önem verir. İnsanın bu erdemi kazanması için güçlü bir irade eğitiminden geçmesi, kuvvetli bir iradeye sahip olması, kendini şehvani arzulara yöneltecek düşüncelerden uzak durması; ulvi ve yüksek gayelerle zihni meşgul etmesi, sefâhet ve ahlâksızlığa sevk eden her türlü kötü arkadaşlardan uzak durması gerekmektedir.³⁹ Bu açıdan iffet erdemi, sabır, kanaat, hayâ, nefse hâkim olmak gibi insana mutluluğu kazandıracak birçok erdemi içerisinde barındırmaktadır.

4- Adalet: İnsanın davranış ve hükümlerinde doğru olması, hakka göre hüküm vermesi ve eşit kılması gibi anlamlarda kullanılmaktadır. Kur'an-ı Kerim ve Hadislerde ise düzen, denge, eşitlik, gerçeğe uygun hükmetme, dürüstlük, tarafsızlık, takvalı olma gibi anlamlarda kullanılmıştır.⁴⁰ Adalet erdeminin zıddını zülüm olarak tanımlayan Akseki, bunların bulunduğu yerde adaletin de bulunacağını belirtir. Bu tanımdan da anlaşılacağı üzere adalet erdemi gerek ferdî gerekse sosyal hayatın düzen içerisinde hakkaniyet ve eşitlik ilkelerine göre varlığını tesis eden temel bir ahlâkî değerdir. İnsanı sosyal bir varlık olarak tanımlayan düşünürümüze göre adalet erdemi kişisel ve toplumsal mutluluğun kazanılması için temel erdemlerin başında yer almaktadır.

Akseki'nin erdemler ve erdemsizlikler konusundaki görüşleri kendisinden önceki İslâm ahlâk düşünürlerinin genel yaklaşımı ile uyum içerisinde. Bu bağlamda Nasîruddin Tûsî, Gazâlî' ve Kınalızâde gibi düşünürlerin ortaya koyduğu tasnifleri büyük ölçüde benimsemekte ve sürdürmektedir. Adalet erdemi konusunda İslâm ahlâk literatüründe iki tür tasnif yer almaktadır. Bunlardan birincisine göre adalet, diğer erdemlerin yanında dördüncü bir erdem olarak, amelî gücün itidali olarak tanımlanmaktadır. Bunun ifrat ve tefriti bulunmayıp zıttı zülümdür. İbn Miskeveyh, Tûsû, Devvânî, Kınalızâde gibi birçok düşünürünün yer verdiği ikinci tasnife göre ise adalet ilkenden farklı olarak nefsin üç kuvvetinin itidal üzeri olması, hikmet, iffet, cesaret

³⁷ Akseki, *a.g.e.*, s. 223.

³⁸ Hüsameddin Erdem, *Ahlâk Felsefesi*, s. 66.

³⁹ Akseki, *a.g.e.*, s. 224.

⁴⁰ Mustafa Çağrıçı, "Adalet", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1988, C. 1, ss. 341-343, s. 342.

erdemlerinin bir kişide, bir arada bulunması ile ortaya çıkmaktadır. Her iki halde de dört temel erdem belirlenmektedir. Adalet bu erdemler içersinde en önemlisidir. İslâm ahlâk düşüncesinde her itidalin erdem, bunlardan ifrat ve tefrit noktasında uzaklaşılması ile erdemsizliklerin ortaya çıkması konusunda Platon ve Aristoteles'in etkili olduğunu ve bu etkinin Akseki'ye kadar uzandığını ifade edebiliriz.⁴¹

Bu dört ana erdem, iyi ahlâkın, ifrat veya tefrit noktasında bu dairenin dışına çıkmak ise kötü ahlâkın kaynağıdır. Akseki'ye göre, insanın bu ahlâki erdemleri hayata geçirmesi noktasında rehberi Hz. Peygamberdir. O, ahlâkî kemalatı tamamlamak için gönderilmiştir. Kur'an'da: "*Muhakkak ki sen, en yüce ahlâk üzere sin*"⁴² ifadesi bunun en açık göstergesidir. Akseki din ve ahlâk arasında kurduğu ilişki doğrultusunda, bu dört erdem bütünü erdemlerin esası olduğundan bunlarla vasıflanmayan kişilerin hakiki mümin olarak tanımlanmasını doğru bulmaz. Hakiki mümin olmak bu ahlâki erdemleri tam olarak kendinde toplamaya işaret etmektedir.⁴³

Ahmet Hamdi Akseki Ahlâk Dersleri'nde önem taşıdığını düşündüğü bazı erdemleri ayrıntılı olarak tahlil etmektedir. Bu erdemler, aynı zamanda bir Müslüman'ın ahlâki karakterini oluşturan temel değerleri de belirlemektedir. Ayrıca vurgulanmalıdır ki düşünürümüzün bu erdemleri tasnifi ve belli meslek guruplarına yönelik sahip olunması zaruretine yönelik değerlendirmeleri kendi hayat tecrübesini yansıtmaya açısından da önemlidir.

5- Sebat ve Metanet: İradeyle ilgili bir erdem olan sebat ve metanet: "*...Bütün etrafı ile düşünüp muhakeme edilerek verilen karardan dönmemektir.*"⁴⁴ Bu erdeme sahip olan insanlar bir şey yapmaya karar vermeden önce etraflıca düşünür ve kararını bundan sonra verir. İnsanların üzerinde iyice düşünüp karar verdiği tercihlerinde kararlı olmasını ifade eden sebat ve metanet erdemi insanın güçlükleri metanetle karşılaşmasını sağlar. Sebat ve metanet erdemine sahip olanlar nereye doğru gideceklerini, hedeflerini iyi tayin etmiş olduklarından, en güç işler de bile, başarılı olacaklardır. Akseki, dinimizin bize her türlü güçlüğün üstesinden gelmek, iyi bir sonuca ulaştırmak için sebat ve metanetli davranmayı emrettiğini belirtir. Ahlâkın sosyal hayattaki değerini iyi tahlil eden düşünürümüz bu erdem özellikle devletin önemli kademelerinde ve komuta mevkiinde olanlar için gerekliliğini vurgulamaktadır.

⁴¹ Ayşe Sıdika Oktay, *Kınalızâde Ali Efendi ve Ahlâk-ı Alâî*, İz Yayıncılık, İstanbul 2005, s.173 vd.

⁴² Kalem: 68 /4

⁴³ Akseki, *a.g.e.*, s. 198.

⁴⁴ Akseki, *a.g.e.*, s. 205.

Akseki, erdemleri ele alıp incelerken onları sadece ferdi boyut içerisinde değerlendirmez. İnsanlar toplum hayatı sürdürmeye zorunlu varlıklar olmalarından dolayı erdemsizlikler insanlar arası ilişkilerde belirginlik kazanarak diğer insanları etkileyerek, bütün toplum hayatında bozulmaya neden olabilecektir. Mesela inat veya zayıf irade göstererek karasız kalan insanların ifrat ve tefrit noktasındaki erdemsizlikleri, özellikle bu gibi kişilerin idare makamlarında olmaları halinde felakete neticelenecek sonuçlar ortaya çıkarabilecektir. Düşünürümüze göre cemiyet ve milletler hür ve müstakil olmak istiyorlarsa iradesini başkalarının eline bırakmaktan, başkalarının peşine takılmaktan kaçınmalıdırlar. Aksi halde toplumların felaketine yol açacak manevi bir esarete düşme tehlikesi baş gösterecektir. Akseki'ye göre, bu olumsuzluklardan kurtulmanın yolu, küçük yaşlardan itibaren sebat ve metanet erdemlerinin insanlara kazandırılmasıdır.⁴⁵ Düşünürümüze göre insan sosyal bir varlıktır ve tek başına akıl, iç ve dış duyularıyla her zaman mutluluğa ulaşamaz. Ahlâk insanın kendisi dışında diğer insanlarla, var olanlarla ilişkisinde ortaya çıkar. Toplumsal bir hayata bağlı olan insanın ahlâkî yargılarında, hayatı anlamlı kılmasında temel referans kaynağını ise din oluşturmaktadır. Din bu açıdan ahlâkî erdemlerin kaynağını, ölçütlerini belirlemekte; ferdi ve toplumun mutluluğunu birleştirmektedir.

6- İhsan (Muavenet): Kur'an-ı Kerim'de, Nahl suresi 90. ayette vurgulandığı gibi yardımseverlik erdemi toplum içinde yaşayan insanların karşılıklı olarak yardımlaşmasını, iyiliklerin yaygınlaştırılmasını ifade etmektedir. Düşünürümüze göre bu erdem gereklilerinin yerine getirilmemesi insanları israfa ve tembelliğe sevk edebilecektir.⁴⁶ İhsan erdemi, kişinin ahlâkî bakımdan olgunluğunu gösteren önemli bir meziyettir. İhsan kavramı ahlâk literatüründe kişinin isteyerek ve severek diğer insanlara daha fazla iyilikte bulunması anlamındadır. İhsan erdemi, kişinin diğer insanlara karşı sevgiye dayalı özverili tutumunu ifade etmektedir. Bu anlamda hilim, hoşgörü, sabır kararlılık ve cesaret gibi erdemlerle yakından ilişkilidir. İhsan, kişinin toplum içinde ahlâkî duyarlılığı gelişmiş sevilen bir kişi olmasıdır.⁴⁷ Bunu göre ihsan erdemi, kişiyi mutlu kılacak bireysel ve sosyal faaliyetlerin bütünüdür.

7- Nefse Hâkim Olmak: "Zapt-ı nefis" olarak da adlandırabileceğimiz bu ahlâkî erdem insanın söz ve eylemlerinde iradeli davranışlar sergilemesi, duygu ve heyecanlara kendisini kaptırmamasıdır. Akseki, bu erdem in ifratını öfke ve gazap göstermek, tefritini ise akılsızca gösterilen aşırı uysallık olarak tanımlamaktadır.⁴⁸ Akseki'ye göre fikirlerin duygu ve hislere etkisi olduğu gibi

⁴⁵ Akseki, *a.g.e.*, s. 207.

⁴⁶ Yaren, *a.g.e.*, s. 51.

⁴⁷ Mustafa Çağrıncı, "İhsan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000, C. 21, ss. 544-546.

⁴⁸ Akseki, *a.g.e.*, s. 208.

duygu ve hissin de fikirlere tesiri vardır. Bu yönüyle insanın fikirleri çoğu zaman his ve duyguların tesiri altındadır. Arzular, üzüntüler, yakınlarına karşı duyulan sevgi insanları hatalara sevk edebilmektedir. Buna göre fikir, düşünce ve muhakemede kişinin olgunluk ve kemal derecesine ulaşması hislerimizi olumlu yönde etkileyecek ve dönüştürecektir. İnsanın mutluluğu kazanabilmesi için nefesine hâkim olması, koruması, özgürlük, vazife, hak, fedakârlık gibi insanı yüceltecek duygu ve hislere yönelmesi gerekir.⁴⁹ Akseki'nin yaklaşımı göstermektedir ki nefesine hâkim olma erdemi, erdemlerin birliğini göstermektedir. Çünkü insan ruhunun temel kuvvetlerinin işbirliği içerisinde bulunmasını ifade etmektedir. Nefsine hâkim olamayan insanın diğer erdemleri, ahlâkî yetkinliği ve mutluluğu kazanabilmesi söz konusu olamaz.

8- Tevazu ve Vakâr: Sözlüklerde tevazu kavramı: “...*Kişinin nefsinin Hakkın huzurunda kulluk mevkiine koyması, insanlara karşı kibirli ve gururlu olmaması*”⁵⁰ olarak tanımlanmaktadır. Akseki'ye göre insan hem alçak gönüllü, hem de vakar sahibi olmalıdır. Düşünürümüz, insanı zillete ve hakir görülecek kadar aşağı düşürecek derecedeki tevazunun dinin özüne aykırı olduğu ifade etmektedir. Bir erdem olarak tevazu; insanlar arası ilişkilerde büyüklük taslamamak, insanları hakir görmemektir. Vakâr ise insanın haysiyetini koruması, hafif meşrep davranmamasını ifade etmektedir. Bu iki erdemın bir insanda bulunması, onun hem mütevâzî hem de vakur olmasını, aynı zamanda da toplumda sevgi ve muhabbet duygularının yerleşmesini sağlar.⁵¹ Bu açıdan tevazu olarak nitelendirilen eylemlerin sınırlarının çok iyi belirlenmesi gerekmektedir. Aksi halde ortaya çıkacak bir erdemsizlik olan ve kişinin şahsiyetini ortadan kaldıran hafif meşrepliliğin tevazu ile hiçbir ilgisi yoktur. Bu nedenle insan büyüklük taslamamakla birlikte, zaman ve mekânın gerektirdiği davranışı sergilemekten çekinmemelidir. Ahlâkın toplumsal boyuttaki uygulamalarını her zaman göz önünde tutan Akseki, özellikle yönetim ve komuta kademesindeki insanların bu erdeme sahip olmasının zaruretini vurgulamaktadır.⁵²

Bu erdemlerin ifrat ve tefrit noktasında; vakârın kibre, tevazunun da nefsi tezlile neden olmasından kaçınılmalıdır. Kibri, kişinin nefsinin diğer insanlardan büyük görmesine sebep olan bir ruhi rahatsızlık olarak tanımlayan Akseki'ye göre insanın mutluluğu kazanmasına engel olan kibir her türlü ahlâkî erdemsizliklerin, kötülüklerin, hak ve hakikatten uzaklaşmanın kaynağıdır. Bu yaklaşıma göre tevazu kişinin hem Allah'la hem de diğer insanlarla olan ilişkisi bağlamında iki boyut içerisinde değerlendirilmiştir. Tevazu, insanlar arasında, sevgiyi, huzuru, kaynaşmayı, birliği, mutluluğu sağlayan yüksek bir ahlâkî erdemdir.

⁴⁹ Akseki, *a.g.e.*, s. 164-166.

⁵⁰ Mehmet Canbulat, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, DİB Yay., Ankara, 2006, s. 657.

⁵¹ Akseki, *a.g.e.*, s. 209.

⁵² Akseki, *a.g.e.*, s. 210.

9- İnsan onuru (İzzet-i nefis): İnsan onuru, kendine saygı duyma, haysiyet, şeref, erdem, vakar, başka insanları da kendine saygılı kılma gibi anlamlara gelmektedir. İnsan onuru, insanın layık olduğu şeref ve haysiyetin farkında bulunmasını, kendisinde bulunan ulviyeti anlamasını, nefsinin şeref ve onurunu muhafaza etmesini ifade etmektedir. İnsanın değeri ile onurunu aynı anlamda kullanmaktadır.⁵³ İnsanı değerli kılan yön nefsinde yaradılıştan taşıdığı manevi yüceliktir. İnsanın bu yaradılıştan taşıdığı yüce niteliklere uygun bir hayat sürdürmesi, her türlü kötülüklerden, aşağılık şeylerden uzak tutması bu erdemini ortaya çıkmasını sağlayacaktır. İzzet-i nefis erdemine sahip olan kişiler, buna göre; alçaklığa katlanan, dalkavukluk eden, diğer insanlara karşı böbürlenmiş kişiler olamaz.

Akseki, izzet-i nefis erdemine sahip olan kişilerin bütün edep ve ahlâk kaidelerine uygun davranan kişiler olduğunu belirterek özellikle öğretmen ve eğitimcilerin bu erdeme sahip olmasını zaruri görür. Düşünürümüze göre, izzet-i nefis'in; her biri erdemsizlik olarak kabul edilen ifrâdı, gurur ve tekebbür; tefriti ise nefsi tezlil ve tahkir etmektir. İnsanın asıl erdemi insanlık şerefine uygun bir hayat sürdürmesidir.⁵⁴ İnsan onuru kavramına yönelik tanımlamalar kaynağını içinde yer aldığı medeniyetin insan anlayışından almaktadır. Akseki'ye göre kişinin onuru Yaraticısını tanıması ve doğuştan taşıdığı insani değerleri hayata yansıtması ile ölçülür. İnsan onuru kavramı iki boyut içerisinde; insanın kendisine karşı ve diğer insanlara karşı ilişkisinde ortaya çıkmaktadır. Bu yönüyle insan onuru kavramı taşıdığı ahlâkî boyutun yanı sıra aynı zamanda bir hukukî terimdir. İnsan onuru, hak ve özgürlüklerin temeli olarak her koşul altında korunması ve saygı gösterilmesi gereken bir erdemdir. İnsanın fitraten sahip olduğu bu nitelikleri onu maddi ve manevi açıdan değerli kılmaktadır. Bu değerlere saygı duyulması ve korunması suretiyle dünya ve ahiret mutluluğu kazanılabilecektir.

10- Hilim: İnsanların şiddetli gazap ve öfke içerisinde oldukları zamanlarda bile nefesine egemen olması, kendini duygularına kaptırmaması; hoşgörülü ve bağışlayıcı olmasıdır. İnsanın elinde imkân olmasına rağmen ölç alma veya intikam duygusu ile davranmamasıdır. Hilim yumuşak tabiatlı olmanın değil öfkesine hâkim olmanın, kendisine karşı yapılan kötü davranışları af edebilmenin erdemidir. Bu açıdan mazlum iken eline geçen ilk fırsatta zalim olmak "*halim*" olmanın bir vasfı değildir. Akseki, kendi hak ve hukukunu müdafaa edemeyecek kadar halim olmayı "*akılsız hilim*" olarak tanımlar.⁵⁵ Görüldüğü gibi hilim, kişinin beşeri münasebetlerinde medenî davranışlar sergilemesini sağlayan ahlâkî bir erdemdir.⁵⁶ Bu nitelikler kişinin

⁵³ Akseki, *a.g.e.*, s. 211.

⁵⁴ Akseki, *a.g.e.*, s. 212.

⁵⁵ Akseki, *a.g.e.*, s. 212.

⁵⁶ Mustafa Çağrı, "Hilim", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998, C. 18, ss. 33-36, s. 33.

sorumluluğunun, duyarlılığının, ruhsal gelişiminin, ahlâkî karakter vasfının bir göstergesi olarak fiziki ve manevi çevresini etkileyip, dönüştürerek, bireysel ve toplumsal mutluluğun kazanılmasına imkân sağlayacaktır.

11- Sabır: Akseki, sabrı: “*İnsan tabiatına aykırı olan zarurî hallere uymak ve karşı koymaktır*”⁵⁷ ifadesiyle tanımlamaktadır. Düşünürümüz dinde sabır erdemine verilen büyük öneme değinerek, Kur’an-ı Kerim’in yetmişden fazla ayetinde sabrın derecesinin vurgulandığını belirtmektedir. O, bu erdem’in tıpkı tevekkül erdemi gibi Müslümanlar tarafından yanlış anlaşıldığı kanaatinde. Ona göre sabır insan olma vasfına yakışmayan her türlü eziyete, haksızlığa, insanlık onuruna uymayan muamelelere tabi tutulmaya şerefimizi lekeleyecek her türlü harekete, hakarete, zillet ve meskenete “*ne yapalım, sabrın sonu selâmet*” anlayışıyla katlanmak anlamına kesinlikle gelmemektedir. Ahlâkî bir erdem olarak sabır aslında bunlara muhatap olmamak için insanın gerekli bütün meşakkat ve mahrumiyetlere tahammül göstermesinin adıdır. Akseki, buna örnek olarak insanın cehaletin ortaya çıkaracağı kötülüklerden kaçınmak için ilim öğrenmek uğrunda her türlü sıkıntı ve meşakkate katlanmayı sabır göstermek olarak tanımlamaktadır. Sabır cehaletin yol açtığı sıkıntılara, düşkünlüklere katlanmanın adı değildir. Bu bir insan için zillet ve meskenettir. Benzer şekilde düşman çizmeleri altında ezilmemek için nefse çok zor gelse de düşmanla savaşırken gösterilecek her türlü sıkıntıya tahammül, mihnet ve meşakkate göğüs germek, mahrumiyetlere sabır göstermek şüphesiz sabrın Kur’ân-ı Kerim’de de yüceltilen yönünü oluşturmaktadır. Bunun aksine davranıp, bu sıkıntılara katlanmamak için düşmanın hâkimiyetini kabullenip “*sabrın sonu selâmet*” demek, Akseki’ye göre, sabır erdemi olmayıp bir erdemsizliktir.⁵⁸

Sabır erdemi insanın karşı karşıya kaldığı acılar ve üzüntülü durumlar karşısında metanetini korumasının, öfke duymamasının, hataları hoşgörülle, sükût ile karşılayabilmesinin adıdır. Akseki, Bir insanın karşısındaki insanı dinleyip anlamadan, söylediklerini muhakeme etmeden kabul veya reddetmesi aslında sabır erdemine sahip olmamanın bir göstergesi olduğunu ileri sürmektedir. Düşünürümüze göre insanın ibadetlerine bütün güçlüklerle rağmen yılmadan devam etmesi, geçici lezzetlere aldanmadan, günaha düşmekten uzak durması karakterinde bu erdem’in yerleştiğine delalet etmektedir.⁵⁹

Buna göre insanın inanç dünyası, Allah ile olan ilişkisi sadece iman ve ibadet ile yansımalarını göstermez. Aynı zamanda tezahürlerini diğer var olanlarla olan ilişkisinde gösterir. Kişinin eylemlerini etkiler, dönüştürür, belirler. Bu inanç ve değerlerin olumlu bir nitelik arz etmesi, erdemli olması, hem kişisel hem de toplumsal mutluluğun kaynağını oluşturur.

⁵⁷ Akseki, *a.g.e.*, s. 213.

⁵⁸ Akseki, *a.g.y.*

⁵⁹ Akseki, *a.g.e.*, s. 214.

12- Edep: Edep nefsin eğitimi ve huy güzelliklerinin, ahlâkî güzelliklerin bütününe ifade eden bir terim olarak nezaket, zarafet, kibarlık, incelik, iyi tutum, güzel terbiye gibi anlamlara gelmektedir.⁶⁰ Edep terimi bir toplumda gelenek, örf, âdet, kaide halini almış iyi tutum ve davranışları belirten; kişinin bütün sosyal ilişkilerini ve hayatını kapsayan geniş muhtevalı bir terimdir.⁶¹ İnsanın her konuda haddini bilmesi, aşmaması olarak tanımlanan edep; kişinin bütün eylemlerinde ahlâkî çizgiyi korumasının adıdır. Akseki, edepli olan insanların dilimizde; nazik, terbiyeli, kibar olarak tanımlandığını belirtmektedir.⁶² Bu yaklaşım doğrultusunda edep erdemine sahip olmayan kişiler, insani olgunluğu yakalayamamıştır. Düşünürümüze göre kişinin dünyevi ve dini işlerinde haddini bilmeden eylemde bulunması onları dalâlete sürükleyecektir.

Edep, insanın güzel ahlâk sahibi, erdemli olmasının, bir göstergesidir. Bu açıdan edep erdemi toplumsal ilişkilerinde adâbı muâşerete uygun davranan, iffet, hayâ, hilim, sabır, dürüstlük, saygı şefkat, tevazu' u gibi erdemlere, ahlâkî terbiyeye sahip olan kişiyi nitelendirmektedir.⁶³ Erdemler bu yönüyle bir bütünlük arz etmektedir. İnsanın ahlâkî yetkinliği, mutluluğu bu erdemlerin bütününe sahip olmayı zaruri kılmaktadır.

13- Hayâ (Utanmak): Akseki'ye göre hayâ utanmayı veya kınanmayı gerektiren bir durumdan dolayı ayıplanmak korkusu ile nefsin infiali, heyecan ve teessürüdür.⁶⁴ İnsanın iyi ahlâk sahibi olmasını belirleyen temel ölçüt edep ve hayâ duygusuna sahip olmasıdır. Hayâ; kişinin haddini bilmesinin bir ifadesidir. Bu erdeme sahip olan kişi utanma ve mahcubiyeti gerektiren eylemlerden dolayı yüzü kızaran, kötü huylardan, şehvani hislerden uzak durmaya çalışan, erdemli insanlarla dostluk kurmaya gayret gösteren, insan hayatında iyiye yönelmeyi sağlayan bir değerdir. İnsanları iyi ahlâklı olmaya davet etmenin, maddi ve manevi erdemlerin kazandırılmasının, ahlâkî kötülüklerin engellenmesinin temel koşulu edep ve hayâyâya sahip olmaktır. Akseki'nin ifadesiyle: “*İnsanları kötülükten men etmek hususunda edep ve hayânın tesiri, yüzlerce kanunun, binlerce zabıta kuvvetinin tesirinden daha kuvvetlidir.*”⁶⁵ Buna göre bu haslete sahip bir insana sadece “utanmıyor musun” demek yeterli olacakken, bu hasletten uzak bulunan bir kişinin bu anlamda iyiye yönlendirilmesine imkân bulunmamaktadır.

⁶⁰ Ali Seyyar, *Ahlâk Terimleri*, Beta basım, İstanbul 2003, s. 116.

⁶¹ Mustafa Çağrıncı, “Edep”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995, C. 10, ss. 412-414, s. 414.

⁶² Akseki, *a.g.e.*, s. 215.

⁶³ Ali Seyyar, *a.g.e.*, s. 116-117.

⁶⁴ Akseki, *a.g.y.*

⁶⁵ Akseki, *a.g.e.*, s. 216.

Akseki'ye göre hikmet sahibi olan bir öğretmenin, öğrencisine “*utanmıyor musun, arkadaşların ve akranların seni geçti, sen onlardan geri kaldın!*” şeklinde kınaması aslında onun iyiliği için içinde bulunduğu durumu gözden geçirmesi, gayrete geçmesi için yapılan hikmetli bir davranıştır. Buna göre eğer hayâ olmasaydı insanları kınamanın, takdir etmenin, ilim ve erdeme davet etmenin bir anlamı olamazdı. Bundan dolayı edep ve hayâ, insanın maddi ve manevi yetkinliği kazanmasının, erdemlerle donanmasının, hem dünya hem de ahiret mutluluğunu kazanmasının temel koşulunu oluşturmaktadır. Bunun aksine davranışlar hayâ perdesinin yıkılması anlamına gelir ki Hz. Peygamberin “*Utanmadıktan sonra, istediğini yap*” ikazında yerini bulan her türden kötülüğün, ahlâksızlığın, erdemsizliğin kapısını açacaktır. Akseki hayâsı olmayanın imanını da noksan olacağını vurgulamaktadır.⁶⁶ Utanma duygusunun kaybedilmesi ile ahlâkî değerlere karşı duyarsızlık ortaya çıkar. Bu durum insanın mutluluğu kazanmasının önündeki en önemli engellerden birini oluşturmaktadır.

14- Emânete Riâyet: Düşünürümüze göre emânete riayet, ahlâkî bir ödevdir. İnsanın maddi veya manevi kendisine muhafaza için verilen emanetleri korumasıdır.⁶⁷ Bu doğrultuda emin sıfatı Hz. Peygamberin şahsında ifadesini bulan bütün Müslümanların kendi hayatlarında sahip olması gereken bir erdemdir. Akseki, devlet malını ve görevlerini bize verilmiş bir emanet olarak tanımlayarak, bu konuda gereken hassasiyetin gösterilmesini bir erdem olarak tanımlamaktadır. Bu açıdan din, ahlâk ve mutluluk ilişkisini bütüncül bir değer sistematiği içerisinde inceleyen düşünürümüze göre; dinî değerler, ahlâk ve erdemler kişiyi mutluluğa ulaştırmakta birbirini tamamlamaktadır.

15- Sıdk (Doğru Söylemek): Sıdk, insanın bildiği, inandığı gibi dosdoğru söylemesinin adıdır. Bunun aksine davranmak kizb olarak tanımlanmakta ve düşündüğünün, bildiğinin aksine yalan söylemeyi ifade etmektedir.⁶⁸ Akseki, yalancılığı toplum hayatında felaketlere neden olan ruhi bir rahatsızlık olarak tanımlar. Bu erdem, toplumsal ve medeni yaşamın sağlıklı bir yapı kazanması için zorunludur. İnsan yukarıda vurgulandığı gibi sosyal bir varlıktır ve hayatını insana yakışır bir tarzda sürdürebilmesi, ancak karşılıklı yardımlaşmayla mümkün olacaktır. Bu açıdan insanlığın ortak tecrübelerinden, başarılarından herkesin yararlanması, ancak doğru ve sadık haberlerle gerçekleşebilir. Doğru söz söylemenin bir huy olarak insanlara kazandırılmaması durumunda bunun ortaya çıkaracağı nifak ve huzursuzluk başta aile ortamı olmak üzere ülke içerisinde, barış ve kardeşlik duygularının ortaya çıkmasına engel olacaktır ve bunun yerine iftira, huzursuzluk ve düşmanlıklara ortaya çıkacaktır. Akseki'ye göre: “*İnsanı dünya ve ahiret*

⁶⁶ Akseki, a.g.y.

⁶⁷ Akseki, a.g.e., s. 217.

⁶⁸ Akseki, a.g.e., s. 219.

saadetine ulaştırabilecek bir şey varsa, o da doğru sözlü olmaktır."⁶⁹ Nefsimizi doğru söylemeye alıştırmak ancak çok küçük yaşlardan itibaren doğru söylemenin şeref ve meziyetini ortaya çıkaracak bir eğitimle tesis edilebilecektir. Akseki, Müslüman'ın Hz. Peygamberin bir emri olarak hiçbir zaman yalan söylemeyeceğini ifade etmektedir.⁷⁰ Buna göre kişinin dinî değerleri öğrenmesi için öncelikle onlara bir karakter eğitiminin, ahlâk eğitiminin kazandırılması zaruridir. Bu eğitim aynı zamanda kişinin iki dünyada mutluluğunu kazanması için gerekli ahlâkî zemini oluşturacaktır.

16- Ketum Olmak (Sır Saklamak): Akseki'ye göre sır saklamak insanın kendisine emanet edilen şahsi veya toplumsal bir sırrı ifşa etmemesidir. Ketum olmak bir erdemdir. Çünkü emniyet ve vefa ile ilgili bir hasletin tezahürüdür. Böyle davranan insan kendisine güvenilen, sözünü yerine getireceğinden şüphe duyulmayan erdemli bir insandır.⁷¹ Sır saklama, emânet, sabır, dürüstlük, dostluk, vefa gibi erdemlere, iyi ahlâka sahibi olmanın göstergesidir. Sır saklamak bir erdem olarak sosyal barışı, dostluğu, kardeşliği tesis etmesi, toplumun huzur ve mutluluğuna katkı yapması açısından sosyal ahlâkın esasını oluşturmaktadır.⁷²

17- Yüksek Himmet (Ulüvvü himmet): Akseki'ye göre: "*Ulüvvü himmet; düşüncesi, duyguları, arzuları yüksek olmak; fiil ve hareketlerinde yüksek gayeleri hedef olarak seçmektir.*"⁷³ Düşünürü göre, bu erdeme sahip olan insanlar bir ideal sahibi olarak, yüksek gayeleri hedef olarak seçecektir ve hangi işle meşgul olurlarsa olsunlar daima şahsi çıkarları yerine, içinde yer aldığı milletin mutluluğunu tercih edecektir. Buna göre, "*himmeti yüksek olanlar ise, bütün insanların imanı, rehberi ve önderidirler.*"⁷⁴ Dolayısıyla insanlar

⁶⁹ Akseki, a.g.e., s. 221.

⁷⁰ Akseki'ye göre yalan şiddetle yasaklanmış olmasına rağmen; bir mazlumun canını, malını veya ırzını korumak, birbirine küsmüş iki kişinin arasını bulmak, bir savaşın gayesine yardım etmek, sıkıntıda olan bir kişinin kalbini teskin etmek gibi doğru söylemekle maksadın hâsıl olmadığı durumlarda, kişi bildiğinin aksini söyleyebilir. Çünkü düşünürümüze göre: "Maslahata uygun olan yalan, fitne çıkaran doğrudan iyidir." Bkz. Akseki, a.g.e., s. 221. Düşünürümüzün bu tutumu yalan konusundaki genel yaklaşımıyla bir çelişki gibi görülmesine rağmen Akseki yalanı kendi başına bir kötülük olarak değil onun ortaya çıkardığı olumsuzluklar açısından değerlendirmektedir. Nitekim yukarıdaki durumlarda yalan, bir ahlaki kötülük olarak değil, maksat ve hedefe ulaştırmasındaki etkisinden, olumlu neticelenecek bir işe aracılık etmesinden, ifsâd değil ıslah amacıyla, sınırlı bir alanda verilmiş bir ruhsat olarak değerlendirilmektedir. Nitekim o, bu görüşünü Hz. Peygamberin bir hadisine yer vererek temellendirmektedir. Buna göre olumlu bir maksat ve hedefe ulaştırma açısından değerlendirildiğinde şüphesiz aynı hedefe doğru söyleyerek ulaşmak söz konusuysa yalanın bir geçerliliği söz konusu olamaz.

⁷¹ Akseki, a.g.e., s. 221-222.

⁷² Ali Seyyar, a.g.e., s. 355-356.

⁷³ Akseki, a.g.e., s. 223.

⁷⁴ Akseki, a.g.y.

eylemlerinde yüce bir gayeyi tercih ettiği ölçüde erdemli davranmış olacaklar ve mutluluğu kazanabileceklerdir.

18- Tasavvun: Kişinin vakarını ve onurunu korumada gösterdiği dikkatle kazanılacak bir erdemdir. Çirkin şakalardan uzak durmak, konuşmalarında bunlara yer vermemek, aşağılık kimselerle aynı mecliste bulunmamak, helal dairesi dışında kazanç peşinde koşmamak bu türden ahlâki erdemlerin bir göstergesidir.⁷⁵ Akseki'ye göre İslâm'ın emrettiği ahlâk ve erdemlerin gereği budur. İslâm ahlâki ve Hz. Peygamber'in hayatı ve sîreti; bu erdemlerin bir Müslüman'ın sahip olması gereken temel değerlerden biri olarak tanımlanmaktadır. İnsan bir ahlâk varlığıdır ve erdemler onun ayırt edici, artı değerlerini göstermektedir. Bu yönüyle dinî emir ve yasakların kişinin ahlâki olgunluğunu, erdemlerini, mutluluğunu belirlemede etkisi büyüktür.

19- Cömertlik (Sehâ): Muhtaç durumda olan insanlara yardım etmenin, eli açık olmanın adıdır. Bunun ifrat ve tefriti; müsriflik ve cimriliktir (bahîl).⁷⁶ Cömertlik erdemi, kişinin dini ve ahlâki sorumluluk duygusu içerisinde hayır ve iyilik yapmaya çaba göstermesidir. Cömertlik erdemi, kardeşlik, yardımlaşma, dayanışma gibi olumlu nitelikleri öne çıkararak fert ve toplum hayatının dirliğine, düzenine katkı sağlamaktadır. Maddî ve manevi değerlerin paylaşılması ile kişi bencil davranışlardan kurtulmakta, bir arada yaşadığı insanlara karşı Allah rızasını gözeterek, sevgiyle yaklaşmaktadır. Cömert davranışlarda bulunan kişi hem kendisinin hem de toplumun mutluluğuna katkı yapmış olur. Cömertlik bu boyutu ile insanın elinde olanı diğer insanlarla paylaşmasının mutluluğudur. Bu açıdan cömertlik erdemi, ihsan, hayır, yardımlaşma, infak, tasadduk, takvâ vb kavramlarla yakından ilgilidir.

Buraya kadar olan kısımda Akseki'nin erdem anlayışını, çeşitlerini, erdem-din ilişkisini inceledik. Düşünürümüze göre, ahlâkın öznesi olan kişinin, ahlâki yetkinliği kazanmasının bir tezahürü olan erdemleri elde etmek için çaba göstermesi, onun temel ödevidir. Ahlâk yoksunluğunun tezahürü olarak tanımlanan erdemsizliklerden kaçınmak, onlardan uzak durmak için, bir kısmı hissi kuvvetlerle, bir kısmı zihnî kuvvetlerle, bir kısmı da iradî kuvvetlerle verilecek mücadele aynı zamanda ahlâki ilkelerin hayata yansıtılmasını sağlamaktadır. Bu yönüyle erdemlere sahip olma bir insan başarısını göstermektedir. Kişinin nefesine karşı verdiği bu mücadele, insan olmanın bütün olumlu tezahürlerinin sergilendiği manevi bir iklimi ortaya çıkarmaktadır. İnsanı eşrefî mahlûkat kılan yön bir açıdan bu mücadele sonucunda ortaya çıkmaktadır.

⁷⁵ Akseki, *a.g.e.*, s. 224.

⁷⁶ Akseki, *a.g.e.*, s. 225.

C- A.H. Akseki'de Erdem Mutluluk İlişkisi

Tarihi gelişim süreci içerisinde Ahlâk felsefesinin üzerinde en çok tartışmaların yapıldığı konulardan birini en yüksek değer, en son gayenin ne olduğu problemi oluşturmaktadır. Filozofların büyük bir çoğunluğu en son gayenin mutluluk olduğu konusunda ortak bir kanaate sahiptir.⁷⁷ İslâm ahlâk felsefesinde mutluluk kavramı sadece felsefede değil, onun ışığında gelişen ahlâkî edebiyatta, artıp gelişen bir bilgi ve ahlâkî tekâmül sonucu ulaşılabilen en yüce gaye olarak tanımlanmaktadır. Ahlâkî yetkinlik kazanarak insanın erdemlerle donanması kişiyi Allah'a yaklaştıran yaratıcısını bilmeyi sağlayan bir unsur olarak görülmektedir.

Kuran-ı Kerim'de mutluluk anlamına gelen “*sa'âde*” kelimesi geçmemekle birlikte, bu kökten gelen “*saîd*” (mutlu) ve karşıt manada “*şeka*” kökünden gelen “*şakî*” (mutsuz) terimleri bulunmaktadır. Ayrıca aynı anlamları bünyesinde barındıran ve Fârâbî'nin de mutluluk kavramına karşılık olarak kullandığı “*hayr*” kelimesi ve türevleri ile “yapılan işlerin karşılığında elde edilen bir kazanç ve kurtuluş” manalarında kullanılan “*fevz*” kelimesi, benzer anlamları tamamlamada kullanılan “*hüsn*” kelimesi, Kur'an-ı Kerimde kullanılmıştır.

Mutluluk (*saadet*), İslâm ahlâk felsefesinde, mutlak bir değer olarak ele alınmıştır. Mutlak değer ile başka bir şey için değil sadece kendisi için gaye olması ifade edilmektedir. Mutluluk bu açıdan mutlak bir değer olarak insan yetkinliğini belirlemektedir. Bu doğrultuda erdemler, insan mutluluğunu kazandırmaları açısından hayırdırlar.

Ahlâkî hayat iyi olduğuna inanılan bir ilkeye göre düzenlenen bir alandır. Ahlâk felsefesinin üzerinde en çok tartışmaların olduğu alanı değer ve değerlerin kaynağı problemi oluşturmaktadır. “İslam filozoflarına göre mutlak iyi olan mutluluğa ulaştırma gayesine yönelik olmayan hiçbir iyi ve mutluluk insan etkinliğinin değerini tayin edemez.”⁷⁸ Değerleri belirlemede iyi kavramının muhtevasına yönelik yaklaşımlar belirleyici olmaktadır. İyi, ahlâkî eylemlerinin kendisine yöneleceği, mutluluğun kazanılacağı yetkinliğe işaret etmektedir. İslam filozofları iyi kavramını iki boyut içerisinde değerlendirmişlerdir. Bunlardan birincisini özü itibarıyla bizatihi, mutlak iyi oluşturmaktadır. Bu anlamda iyi sadece kendisindeki bulunana zati bir özellikten dolayı tercih edilen mutlak iyidir. İkinci anlamda iyi kendisinden dolayı değil, başka bir iyinin elde edilmesine vesile olan arızî, izafî iyidir. Bu ikinci anlamıyla iyi bir başka iyiye ulaştırmada aracı olmasından dolayı iyidir. Birinci anlamda iyi olarak erdemleri gösterebiliriz.⁷⁹ Mutluluk bu yönüyle bir ilke olarak bütün insan eylemlerinin

⁷⁷ Hüseyin Karaman, *Ebû Bekir Râzî'nin Ahlâk Felsefesi*, İz Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 113.

⁷⁸ Hasan Hüseyin Bircan, *İslam Felsefesinde Mutluluk*, İz Yayıncılık, İstanbul 2001, s.459.

⁷⁹ Bircan, *a.g.e.*, s. 456.

yöneldiği gayeyi belirlemektedir. İnsanın ahlâklı olmasının temel gerekçelerinden biri bu dünyada hüsrana uğramadan ebedi mutluluğu kazanmak, Allah tarafından sevilme ve razı olunan bir kişi olmak gibi aşkın bir inanç ve umududur.

İslâm ahlâk felsefesinde, mutluluk ifrat ve tefritin, bir başka ifadeyle bilgi eksikliğinden doğan sapmaların yer almadığı bir durumu ifade etmektedir. Bu açıdan İslâm düşünürleri mutluluk kavramını, sadece dünyevî bir konsept içerisinde değerlendirmeyip, algılanan bu dünyada kazanılması mümkün olduğu gibi onun ötesinde, öteki dünya, ahiret hayatı için de söz konusu olduğunu öne çıkarmaktadırlar.

İslâm ahlâk felsefesinde mutluluk, bilgi ile yakından irtibatlıdır. Mutluluğa ulaşmak için onun en yüksek bir amaç olarak belirlenmesi ve ona götürecek iyi eylemlerin tercih edilmesi gerekmektedir. Mutluluk, tesadüfen veya rastlantı eseri ulaşılabilecek bir gaye değildir. Mutluluk, insanî bilgi ile ilişkilidir ve onu elde etmek için bir takım aklî ve iradî çabalara ihtiyaç vardır. İradî ve iyi şeyleri elde etmemizi sağlayan bilgi ve fiillerin sonucunda mutluluğa ulaşılmaktadır. Mutluluğun kaynağında ilâhî bilgi bulunmaktadır. İslâm ahlâk felsefesinde, çok yönlü bir yorum zenginliği ve birikimi söz konusudur. Burada meseleler üzerinde etraflıca düşünülmüş ve mutluluk konusu bütün boyutuyla değerlendirilmiştir. İnsanda bütün bunları yapabilecek yani kendisini mutluluğa giden yola ulaştırabilecek bir güç ve istidat vardır. Felsefe işte bir yönüyle bunun incelenmesidir.

Akseki'ye göre İslam Dinin emir ve yasaklarına uymak insana *ahlâk-ı hasene*, *ahlâk-ı hamide*, *ahlâk-ı fâzıla* olarak adlandırılan iyi ahlâk sahibi kılar. İslam dinin yasakladığı kötü ve çirkin huylara sahip olma *ahlâk-ı seyyie*, *ahlâk-ı redîe* olarak tanımlanır.⁸⁰

İnsanın bu dünyada bir yaratılış, kemal gayesi olduğunu belirterek, gerçek mutluluğu ancak ahirette elde edebileceğini söyleyen Akseki, bunu elde etmenin insan için bir farz olduğu kanaatindedir. İnsanın gayesi kemale ulaşmak, mümkün olduğu kadar erdemleri elde etmektir. Bunun karşısında yaratılış gayesinden uzaklaşmasına neden olacak kötü ve çirkin fiiller, erdemsizlikler yer almaktadır. Kişinin erdemleri ve erdemsizlikleri araştırarak öğrenmesi, ahlâk kurallarına uygun davranması ile yaratılış gayesi olan yetkinlik kazanılacaktır. Ahlâk, insanı mutluluğa ulaştıracak vazifeleri ve fiilleri belirlemektedir.⁸¹

Akseki'ye göre: “Faziletlerle muttasıf olmak, gerçekte saadeti tahsil etmenin aslı değil midir? Çünkü ahlâkî kanunlar ile kendi amel ve fiilleri arasında

⁸⁰ Akseki, *a.g.e.*, s. 30.

⁸¹ Akseki, *a.g.e.*, s. 33.

*uyum sağlayan ve bunları birbirine uygulayan kimse için en büyük saadet, hatta iş ve fiillerinin hepsinde ileri gitmek melekesi hâsıl olmuş demektir. Zira hayatla ilgili işleri ahlâkî esaslara tatbik etmeyenler için görülen saadet, geçicidir; buz üzerinde yazı yazmak gibidir. O halde ahlâkî saadet, işlerimizi ahlâkî kurallara tatbik etmektedir. Şu halde bu ilimden gaye; insanların saadetini tahsil etmektir.*⁸² Bu yaklaşıma göre, vazife; hayır ve saadete kavuşmak ve azaptan kurtulmaktır. Bunun en yüksek aşamasını *Mutlak saadet* ve *ilâhî rızayı* gözetken bir vazife anlayışı oluşturmaktadır. Düşünürümüze göre insanların çoğu, bu yüksek gayeyi ve kemal derecesini sadece tasavvur etmekle yetinir. Bundan dolayı insan nefsinin, ahlâkî olan bu kemal derecelerine yükselebilmesi için, maddî korku ve teşvike ihtiyaç vardır. Ayrıca halkın büyük bir çoğunluğu için cennet müjdesi ve cehennem korkusu vazifelerin yerine getirmesinde etkilidir. Akseki, insanın ahlâkî yetkinliği kazanmasını tıpkı basamak basamak çıkılan bir merdivene benzetmektedir. Nasıl ki bir merdiven basamak basamak çıkılıyorsa, birinci basamağa basmadan beşinciye çıkmak mümkün olmuyorsa, insan aşama aşama ahlâkî kemali kazanmalıdır.⁸³

Düşünürümüz mutluluğu kazanmak için, vazife sevgisini, ilâhî sevgiyi bir değer olarak hayatına yansıtmak için sürekli mücadele etmeyi gerekli görmektedir. Çünkü nefis sevgisi ile uğraşmak, tabiatı itibariyle insandan hiç bir zaman ayrılmaz. Bundan dolayı nefis, vazife yapmak karşılığında her şeyden önce, kurtuluş ve mutluluk gibi maddî bir menfaat ister ve arar. İnsanların büyük bir bölümünü vazifeye yönlendirmede, sadece ilâhî rıza düşüncesine bağlı kalmak mücerret bir fikir olarak telakki edilmektedir.⁸⁴

Akseki'ye göre, "İslâm dini, insanların çoğunluğuna göre soyut hakikatleri telkin etmenin, terbiye ve ahlâkî düzeltmek için yeterli bir çare olmadığını dikkate alarak, rağbet edilen ve korkulan âhiret saadeti ve azabına sebep olan hallerin beyanına çok önem vermiştir."⁸⁵ Bu açıdan insanların ahlâkî yetkinliğe ulaşabilmeleri için maddî bir teşvik edici ve korkutucuya ihtiyaç zaruridir. İnsanların çoğunun fiil sahasındaki teşvikçisi olan ümit ve korku vazifeyi menfaat fikri çerçevesinde düşünülecek bir olguymuş gibi düşündürse de vazifeyi hayır ve saadete kavuşmak ve azaptan kurtulmak için yapmak felsefî ekollerin öne çıkardığı menfaat kavramı ile örtüşmemektedir. Düşünürümüze göre bu, "*bugünkü vazife ve fazilet karşılığında, sonsuz bir gelecekte düşünülen bir menfaattir.*"⁸⁶ İnsanın bu dünyadaki menfaatlerini değerli bir gayeye yönelik olarak feda etmesi vazife için vazife yapmaktır. İnsanların ahiret sevaplarını veya azabını düşünmesini ve eylemlerini bu doğrultuda gerçekleştirmesini faydacı ve

⁸² Akseki, *a.g.e.*, s. 35.

⁸³ Akseki, *a.g.e.*, s. 128.

⁸⁴ Akseki, *a.g.e.*, s. 129.

⁸⁵ Akseki, *a.g.e.*, s. 130.

⁸⁶ Akseki, *a.g.e.*, s. 129.

menfaat anlayışı olarak değerlendirmez. Çünkü eylemlerinde Allah'ın emrine uymayı düşüneceklerinden, bu onlar için mutlak hayırdır.

Akseki'ye göre insanlar ahlâki gayeleri açısından üç grup içerisinde bulunmaktadır. Bunlardan birinci grupta dünya ehli, ikinci grupta ahiret ehli ve üçüncü grupta ehlullah/Allah ehli yer almaktadır. Akseki, bu konuda *Jüle Simpon*'un *Vazife* adlı kitabındaki görüşlere yer vermekte ve bunu hadislerle desteklemektedir. Buna göre, insanları bir vazifeyi yapmaya, erdemli davranışlarda bulunmaya sevk eden dünyevi şeyler üç başlıkta toplanmaktadır:⁸⁷

1- Avam Derecesi: Maddi bir menfaat anlayışını belirginleştiren ve insanların arzu ve isteklerinin gereğini öne çıkaran bu yaklaşıma göre, tıpkı bir çocuğun yiyecek ve içecek gibi maddi şeylerle vazife duygusuna sevk edilmesinde olduğu gibi halk tabakasındaki birçok insanın maddî menfaatlerle müjdelenmesi, ileride karşı karşıya kalacakları neticelerle korkutulması vazifenin hayata geçirilmesi için zaruridir. Cennet müjdesi ve Cehennem korkusu insanların vazifeleri yerine getirmesinde etkilidir.

2- Salih Kişilerin Derecesi: Akseki'ye göre akıl mertebesi olan bu aşama, insanların din nazarında iyi olarak kabul edilme arzusu ve kötü tanınmaktan duydukları korku.

3- Sıddıkların Derecesi: Akseki'ye göre, bu mertebeye; evliyanın, mütefekkirlerin ve araştırmacı âlimlerin ulaştığı bir mertebedir. Aklın kemal mertebesidir. Erdemler, iyi ve güzel olan fiiller sadece Allah rızası gözetilerek yerine getirilmektedir.

Akseki vazifeyi Kant'ın ele aldığı şekilde “insanın, fiili bir genel kaide olabilecek şekilde hareket etmesidir” tanımını eleştirerek İslam'da vazifenin kaynağının akıl değil, din, vahiy olduğunu söyler. Buna göre vazife dinin yapılmasını emrettiği hayır, dinin emirlerine uymak, yasaklarından kaçınmaktır.⁸⁸ Bu, İslam dininin akli dışarıda bırakan bir vazife anlayışı öngördüğü anlamına gelmez. Çünkü İslamiyet'in emir ve yasakları makuldür. Dinin emirlerine uymak, akla uymaktır. “*Kendimize yapılmasını istediğimiz şeyleri başkalarına yapmak, kendimize yapılmasını istemediğimizi başkalarına da yapmamak*” şeklinde ifade edilen Kant'ın getirdiği vazife tanımı, İslam'da da bulunmaktadır. Kant'ın yaklaşımından farklı olarak, dinî vazife kanunu, fiil sahasına çıkmamış olan niyet ve maksatlardan da kişileri sorumlu tutar. Kişinin irade ve ihtiyarı bu anlamda önemlidir.⁸⁹

⁸⁷ Akseki, *a.g.e.*, s. 131.

⁸⁸ Akseki, *a.g.e.*, s. 120.

⁸⁹ Akseki, *a.g.e.*, s. 123.

Düşünürümüze göre vazife; herhangi bir menfaat düşünmeden bir emri sadece Allah rızası için, Allah'ın emri olduğu için yapmaktır. Akseki, pek çok ayet ve hadiste vurgulanan bir amelin sadece halis ve mükemmel olması için menfaat düşünülmezsizin yalnız rıza-i ilâhî gözeterek yapılmasını en ulvî bir mertebe olarak tanımlar.⁹⁰ Ayrıca İslam dininin insanları vazifeye sevk eden iki önemli faktöre sahip olduğunu ifade eder. Bunlardan birincisini mutlak saadet ve ilahi rıza, diğeri ise ahrette kazanılacak sevap ve cezadır. Akseki, bunlardan birincisini ahlâki yetkinlik ve erdemlerle donanmış insanların özelliği olarak gösterirken, diğeri bu kemal derecesine ulaşamayanlar için olduğunu belirtir. Akseki'ye göre: “İslâmiyet'te en büyük makam, 'takva makamı'dır. Bütün fiillerini, her türlü ibadet ve taatını hiç bir menfaat gözetmeyerek, sırf Yüce Allah'ın rızası için; gerçekte ilâhî bir emir olduğu için yapmaktır. Vazifelerini bu şekilde yapanlara din dilinde Müttakî adı verilir.”⁹¹

Ahmet Hamdi Akseki'nin yeri geldikçe vurguladığı gibi Kur'an'da pek çok erdem insanlara tavsiye edilmektedir. Adalet, ihsan, sabır, doğruluk, ahde vefa, iffet, emanete riayet, helal kazanç, orta yol veya itidal, yardımseverlik, hayırseverlik, merhamet, cömertlik, tevazu vb erdemler ayrıntılı olarak Kur'an'da yer almaktadır. Bu konuda İsra süresi 23-39 arasındaki ayetler temel ahlâki erdemlerin önemli bir kısmını ihtiva etmektedir.⁹² Aynı şekilde Hz. Peygamber pek çok erdemi kendi hayatındaki uygulamaları ile Müslümanlara bildirmiştir. Bu konuda sadece Veda Hutbesine bakmak yeterlidir. Kur'an'da emredilen dini ve ahlâki davranışlarda bulunanlar ve yasaklanan şeylerden kaçınarak temizlenen, iman, ihsân, salâh gibi üstün vasıfları hak eden kişiler, Kur'an'a göre hem bu dünyada hem de ahirette mutlu olacaklardır. Şüphesiz Kur'an'da ifade edilen mutluluk en yetkin biçimiyle ahirette kazanılacaktır. Bu mutluluğu kazanmanın temel koşulunu, dini ve ahlâki iyi davranışlarda bulunmak oluşturmaktadır.⁹³ Allahın rızasını kazanmak niyetiyle emredilen iyi iş ve eylemlerin, erdemlerin yapılması ile insana dünyada ve ahirette mutluluğu kazandıracaktır. Düşünürümüze göre İslâmî bütün ahlâki hükümler iman ile bağlantılıdır. Ahlâkî vazifeler ve iman kopmaz bir bütünlük oluşturmaktadır. Bütün ahlâki davranışlar imanın şubeleri ve onu kemale erdiren araçlardır. İman bir ağaç ise ahlâk onun en güzel meyvesidir.⁹⁴

⁹⁰ Akseki, *a.g.e.*, s. 127.

⁹¹ Akseki, *a.g.e.*, s. 125.

⁹² İsra:17/23-39.

⁹³ Yaran, *a.g.e.*, s. 48.

⁹⁴ Abdullah Kahraman, “Zor Zamanlarda Yapılabileceklerin En İyisini Yapan Bir İslam Âlimi Ahmed Hamdi Akseki (1887-1951)” *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 6, 2005, ss. 297-312, s. 303.

Sonuç

Akseki'ye göre gerçek anlamda mutluluk ancak ahlâkî ilkelere bağlı kalmakla; kişinin eylemlerini bu ilkeler doğrultusunda gerçekleştirmesiyle kazanılacaktır. Ahlâkî bir temele dayanmayan mutluluk telakkileri düşünürümüze göre “*buz üzerine yazı yazmak*” gibidir. Ahlâk ilminin gayesi bu manada insanların mutluluğu kazanmasından ibarettir. Akseki, birçok İslâm ahlâk düşünürü gibi ruhun çeşitli kuvvetlerini ve bunların ahlâk, erdem ve mutluluk ile ilişkisini incelemiştir. Erdem ve mutluluk insanın ruhî kuvvetlerinin, ruhî hayatının toplamıdır. Buna göre mutluluk bir yönüyle insanın ontolojik var oluşunun, gayesinin, mükemmelliğinin araştırılmasıdır. Erdemler bu yönüyle ruhî kuvvetlerin işlevlerine ve yetkinliğine bağlı olarak tanımlanmaktadır. Bu açıdan mutluluk, ruhun erdeme uygun faaliyetidir. Ruhun akıl, öfke (gazap) ve şehvet kuvvetlerinin itidal üzere bulunması erdemlerin ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Bunun gerçekleşmesi için kişinin iradeli davranışlarda bulunması, nefsin arzu ve isteklerine kendisini kapturmaması gereklidir.

Akseki'ye göre insanın yaradılışı icabı sahip olduğu ruhi meziyetlerini terbiye etmek ve ahlâkî yetkinliğe ulaşabilmek için ahlâk ilkelerinin belirlenmesinde, sosyal hayata tezahüründe zaman ve zemine göre değişmeyen vahiy gibi değişmez bir ölçüte ihtiyaç duymaktadır. Bu açıdan ahlâkın ve erdemlerin kaynağını sadece ruhî kuvvetlerden değil, aklın irşadı ve yardımı ile dinden kaynaklanmaktadır. Düşünürümüze göre, İslâm dini akli ilahi vahiy ile aydınlatarak insanların gereksinim duyduğu bir ahlâk medeniyetini inşa etmeyi mümkün kılacak ahlâkî ilkeleri benimsemeyi emreden bir kemal ve erdem dinidir. Akseki, din ile ahlâk arasındaki kuvvetli birtelliğe işaret ederek dine dayalı olmayan bir ahlâk anlayışının yetersizliğine işaret eder. Düşünürümüzün bütün eserlerinde öne çıkardığı temel husus İslâm dinin bir ahlâk dini olmasıdır. Düşünürümüz, kaynağını dinden almayan medeni bir ahlâk fikrini kabul edilebilir görmez. Eserlerinin büyük bir bölümünde inanç, ahlâk ve ibadet esaslarının ayrılmaz bir bütün oluşturduğu görüşünü öne çıkarmaktadır. Ona göre Müslümanlık, ahlâk, Müslüman ise olgun, erdemli insan demektir. Bu yaklaşıma göre, insanın inanç dünyası, Allah ile olan ilişkisi sadece iman ve ibadet dünyasıyla sınırlı kalmamakta aynı zamanda ahlâkî yetkinliğini, erdemlerini, mutluluğunu belirlemektedir. Bu açıdan düşünürümüze göre din ahlâk ilişkisi zorunlu bir bağıdır. Akseki'ye göre toplumun ahlâkî yükselmesi ve mutluluğun kazanılması ancak ahlâkın dini bir temele dayalı olmasıyla gerçekleşebilecektir.

Akseki, erdemin tarifi ve dört temel erdem konusunda İslâm ahlâk düşünürleriyle benzer bir yaklaşımı sürdürmektedir. Fakat hikmet cesaret, iffet, adalet, gibi dört asli erdemin yanı sıra sabır, doğruluk, ihsan, iyilikseverlik, ahde vefa, edep, hayâ, emanete riayet, helal kazanç, hayırseverlik, merhamet, cömertlik, tevazu gibi, bir kısmı Kur'an-ı Kerim'de de zikredilen erdemlere yer vermesi; ilgili açıklamalarda ayet ve hadisleri kullanmasıyla Gazâlî'nin

yaklaşımına daha yakındır. Düşünürümüze göre erdemler, insanın üç temel ruhî kuvvetinin, dinin ve aklın bildirdiği itidal, orta halinden ortaya çıkmaktadır. Akseki'ye göre erdem, iyi fiillerin bilinçli olarak tekrar edilmesiyle nefse yerleşen melekelerdir. Bunların insanda karakter halini kazanması ile hem bu dünya mutluluğu hem de ahiret mutluluğu kazanılacaktır. Bu açıdan erdemlerin en temel niteliği iradi olarak yerleşmiş iyi bir karaktere işaret etmesidir. Bu anlamda erdemli olmak ile iyi ahlâk sahibi olmak aynı şeydir. Akseki, erdemlerin ancak akide ve iman duygusunun kuvvetli olduğu zamanlarda yetkinleşeceğini ileri sürer. Dinî değerler, ahlâk ve erdemler kişiyi mutluluğa ulaştırmakta birbirini tamamlamaktadır.

Akseki'nin erdem anlayışının dikkat çeken yönlerinden birini erdemlerin bir sosyal ahlâk düşüncesi içerisinde incelenmesi oluşturmaktadır. Hikmet, iffet, cesaret, adalet, sebat ve metanet, ihsan, tevazu, insan onuru, hilim, sabır, edep, hayâ, emânet, sıdk, ketum olmak, yüksek himmet, tasavvun, cömertlik, dostluk, vefa, hoşgörü gibi erdemler, hem kişisel hem de toplumsal mutluluğun kaynağını oluşturmaktadır. Bu yönüyle erdemler bir bütündür parçalanamaz. İnsanın ahlâkî yetkinliği, mutluluğu bu erdemlerin bütününe sahip olmayı zaruri kılmaktadır. Mesela nefesine hâkim olamayan, iffet erdemine sahip olmayan bir kişinin diğer erdemlere de sahip olması mümkün gözükmemektedir. Erdemler, insanlar arasında, sevgiyi, huzuru, kaynaşmayı sağlayarak bireysel ve toplumsal mutluluğun temelini oluşturmaktadır. Akseki, erdem mutluluk ilişkisini Allah'a inanç boyutunda ifade etmektedir. Allahın rızasını kazanmak kişiye hem bu dünyada hem de ahirette mutluluğu kazandıracaktır. Din, ahlâkî erdemlerin kaynağını, ölçütlerini belirlemekte; ferdin ve toplumun mutluluğunu birleştirmektedir.

KAYNAKÇA

AKSEKİ, Ahmet Hamdi, *Ahlâk İlmî ve İslam Ahlâkı*, Nur Yayınları, 3. Baskı, Ankara 1979.

-----, *Askere Din Kitabı*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Beşinci Baskı, Ankara 1982

-----, *İslam Dini İtikat, İbadet-Ahlâk*, Gaye Matbaası, Ankara tarihsiz.

ARISTOTELES, *Nikomakhos'a Etik*, Çev. Saffet Babür, Ayraç Yayınevi, Ankara 1997.

AYDIN, Hüseyin, "Ahmet Hamdi Akseki'nin Felsefe İlginin Boyutları", *Ahmet Hamdi Akseki Sempozyum Kitabı*, Haz. Hüseyin Arslan-Mehmet Erdoğan, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2004, ss.17-19.

AYDIN, Mehmet S., “Ahmet Hamdi Akseki’nin Ahlâk Felsefesi”, *Ahmet Hamdi Akseki Sempozyum Kitabı*, Haz. Hüseyin Arslan-Mehmet Erdoğan, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2004, ss. 21-30.

BİRCAN, Hasan Hüseyin, *İslam Felsefesinde Mutluluk*, İz Yayıncılık, İstanbul 2001

BOLAY, Süleyman Hayri, “Ahmet Hamdi Akseki”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1989, C. 2, , ss. 293-295.

CANBULAT, Mehmet, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, DİB yay., Ankara, 2006.

ÇAĞRICI, Mustafa, “Adalet”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1988, C. 1, ss. 341-343

-----, “İhsan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000, C. 21, ss. 544-546.

-----, “Hilim”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998, C. 18, ss. 33-36, s. 33.

-----, “Edep”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995, C. 10, ss. 412-414

GAZALÎ, *İhyâu Ulûmi’ d-dîn*, Çev. Ahmed Serdaroğlu, Bedir Yayınevi, İstanbul 1975

ERDEM, Hüsamettin, *Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlâk*, Konya 1996

-----, *Ahlâk Felsefesi*, Hü-Er Yayınları, 2. Baskı, Konya 2003.

KARAMAN, Hüseyin, *Ebû Bekir Râzî’nin Ahlâk Felsefesi*, İz Yayıncılık, İstanbul 2004.

KARAMAN, Hüseyin, “Ahmet Hamdi Akseki ve Ömer Nasuhi Bilmen’e Göre Ahlâkın Temellendirilmesi Problemi”, *EKEV Akedemi Dergisi*, Yıl: 10, S. 28, Yaz 2006, ss. 81-98.

KAHRAMAN, Abdullah, “Zor Zamanlarda Yapılabileceklerin En İyisini Yapan Bir İslam Âlimi Ahmed Hamdi Akseki (1887-1951)” *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 6, 2005, ss. 297-312.

MARAŞ, İbrahim, “Mutluluk”, *İslam Ahlâk Esasları ve Felsefesi*, Ed. Müfit Selim Saruhan, Grafiker Yayınları, Ankara 2003.

OKTAY, Ayşe Sıdika, *Kınalızâde Ali Efendi ve Ahlâk-ı Alâî*, İz Yayıncılık, İstanbul 2005

SEYYAR, Ali, *Ahlâk Terimleri*, Beta basım, İstanbul 2003

YARAN, Cafer Sadık, *İslam Ahlak Felsefesine Giriş*, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul 2011.